

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ВИНИКНЕННЯ ТРУДОВИХ СПОРІВ В УКРАЇНІ

Н.В. Дараганова

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного та господарського права
ВНЗ «Національна академія управління»*

Постановка проблеми. Світова економічна криза, суперечливі економічні, соціальні та правові реалії в Україні загострили проблеми, пов'язані із реалізацією трудових прав громадян. Разом з демократизацією нашого суспільства, зміною економічного курсу, визнанням різних форм власності та різноманітним господарюючих суб'єктів, втратою держави своєї домінуючої ролі на ринку праці, Україна стикнулася з різними негативними явищами – спадом виробництва та економіки, безробіттям, інфляцією тощо. Зазначені явища спричиняють нестабільність, незадоволеність у суспільстві, часто стають й причинами виникнення трудових спорів.

Крім того в сучасних підручниках з трудового права України досі відсутні розділи, присвячені становленню цієї галузі, в тому числі, й становленню трудових спорів, тоді як забуття спадкоємності в праві може привести до серйозних помилок.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання, пов'язані з різними аспектами трудових спорів у різні часи привернули увагу таких вчених, як: Н.Б. Болотіна, В.І. Богдан, В.С. Венедиктов, А.І. Процевський, В.І. Прокопенко, В.А. Сафонов та ін. Серед останніх наукових розвідок привертають увагу дослідження І.В. Дашутіна [1], в якому автором розглянуті причини виникнення колективних трудових спорів, та Н.М. Швець [2], в якому автором проаналізовані основні причини страйкового руху.

Мета статті. Історико-правовий аналіз виникнення трудових спорів дозволить не лише відтворити хронологію розвитку трудових спорів, але й допоможе знаходженню та розкриттю закономірностей їх виникнення, що, у свою чергу, сприятиме виробленню правозахисних механізмів держави при вирішенні проблем правового регулювання трудових спорів, а також вплине на розвиток подальших наукових досліджень у цій сфері.

Основні результати дослідження. Історія виникнення трудових спорів нерозривно пов'язана з капіталістичним виробництвом та капіталізмом. Особливістю капіталістичного виробництва було те, що з його приходом відбувся перехід від простої кооперації праці до праці на фабриці із застосуванням машинного виробництва та акумуляцією значної кількості об'єднаних цим виробництвом людей.

На зміну майстерні, де вручну працював майстер, який від початку й до кінця самостійно виготовляв який-небудь виріб, що було характерно для організації праці рабовласницького та феодального суспільства, прийшла капіталістична мануфактура, де пліч-о-пліч трудилися багато робітників (мануфактура – форма розвитку виробництва, яка передує машинному виробництву і характеризується поділом праці найманих робітників на основі ручної, ремісничої техніки [3, с. 618]).

При цьому на початку діяльності мануфактури спосіб виробництва виробів майже не змінився – робота, як і раніше, здійснювалась вручну і кожен

працівник виконував такі ж операції та функції, що й в умовах індивідуальної праці.

Пізніше, з впровадженням окремих машин, відособлена праця працівників почала змінюватися на об'єднану працю, де кожен працюючий виконував лише часткові функції виробництва товару. Цей процес відбувався важко, багато ремісників залишилась без роботи, без засобів до існування. Іноді ремісники, звинувачуючи у всіх бідах машини, починали їх знищувати, відбувались так звані «бунти проти машин». Перші бунти проти машин спалахнули в Англії навесні 1811 р. у Ноттингемі, згодом у Шеффільді, Ланкаширі, Уїлтширі та ряді інших графств. Панчішників, які вимагали роботи та справедливих цін на продукти харчування, були розігнані військами, проте вночі натовп напав на фабрику та розбив шістдесят машин і це продовжувалось щонаочі. За декілька місяців утворився рух добре підготовлених, організованих, а пізніше й озброєних луддитів. Знищення машин приймало масові масштаби, проте час працював проти ремісників. Один за одним англійський парламент відміняв середньовічні закони, які регулювали вовняну промисловість, встановлювали нижню межу заробітної плати, час учнівства тощо, а у 1812 р. (повторно) було введено страту за знищення машин [4, с. 73-78].

Мануфактура підготувала умови для переходу до більш високої форми кооперації праці – до праці на підприємстві (заводі, фабриці), де організація праці заснована на застосуванні машин. З виникненням великого машинного виробництва суспільна праця одержала адекватну собі матеріальну основу. В умовах машинної індустрії на зміну групі працюючих поруч індивідуальних виробників матеріальних благ прийшов сукупний працівник, функції якого стали розчленованими як у часі, так і у просторі, а сам процес праці виступив як єдине ціле, і потребував чітких, узгоджених дій усіх учасників трудового процесу.

В Україні до середини XIX століття суспільне виробництво базувалося передусім на примусовій праці кріпаків (кріпак – селянин, який у період феодалізму був прикріпленим до земельного наділу й особисто залежним від феодала-землевласника. Влада феодала над кріпаками була майже необмеженою і передбачала право феодала не тільки на працю й майно кріпака, але й на його особистість). До середини XIX століття з 13,5 млн. осіб, які населяли українські землі у складі Російської імперії, 3,5 млн. були кріпаками, а 5,2 млн. – державними селянами, на яких теж поширювалися норми кріпосного права. Кріпацтво було скасовано в Галичині та Буковині, які входили у цей період до складу Австрійської імперії, у 1848 р., а в частині України, що входила до складу Російської імперії – у 1861 р. [5, с. 418-420]. Промисловість у цей період була розвинена слабо, переважало натуральне господарство.

Занепад феодально-кріпосницької системи та зародження в її надрах елементів капіталізму спричинили зміни соціального складу міського населення. У цей час стали з'являтися такі соціальні групи населення як вільнонаймані робітні люди, які, шукаючи собі роботу, ставали тимчасовими мешканцями міст. Термін «робітні люди» застосовували до категорії робітників, що працювали на промислах та промислових підприємствах Російської імперії з XVII і до першої половини XIX ст. Основну масу робітних людей складали робітники, що обслуговували річні судна, а також робітники рибного, соляного та ін. промислів. Формування робітних людей йшло як за рахунок кріпаків, так і за рахунок найманих осіб. На

рубежі XVIII – XIX століть у Російській імперії робітних людей було біля 440 тис [6, с. 303].

Скасування кріпацтва створило умови для швидкого розвитку капіталізму в Україні. У 60-80-х рр. XIX ст. в Україні, в основному, завершився промисловий переворот, який почався в 30-40-х рр. цього століття. Цей період охарактеризувався поглибленням суспільного розподілу праці, відокремленням промисловості від землеробства, посиленням концентрації промисловості та торгівлі у містах, утворенням великих індустріальних районах зі значним збільшенням у них чисельності населення та формуванням нової соціальної групи людей – робітників.

Розвиток капіталізму в Україні швидко відбувався, у першу чергу, в таких галузях промисловості як вугільна та металургійна. Так, якщо у 1864 р. видобування вугілля в Україні трохи перевищувало 7 млн. пудів, то у 1900 р. в Україні вже було добуто 671 млн. пудів вугілля, що складало більше, ніж 2/3 загальноросійського вуглевидобутку. Розвиток промисловості та внутрішнього ринку зумовили інтенсивне будівництво залізниць, що, у свою чергу, призвело до підвищення попиту на кам'яне вугілля та метал. Наприкінці XIX ст. мережа залізничних шляхів в Україні складала 1/5 частину від загальноросійської. Відбувалось зростання міст за рахунок збільшення кількості робітників. Подальший розвиток отримали цукрова, тютюнова, виноробна та інші промисловості, пов'язані з переробкою сільськогосподарської сировини; машинобудування тощо. І, якщо у 1860 р. в Україні нараховувалось 95 тис. робітників у промисловості, то у 1897 р. вже нараховувалось біля 1,5 млн. осіб, які жили за рахунок продажу своєї робочої сили, із них 380 тис. осіб працювали на підприємства промисловості [7, с. 95-97].

З розвитком капіталізму посилилась і експлуатація найманих працівників, особливо робітників. Цьому сприяла майже повна безправність цієї категорії осіб. Приміром, у 1835 р. було прийнято перший фабричний закон «Положення про відносини між власниками фабричних закладів та робочими людьми, що поступають на ці заклади по найму», відповідно до якого фабриканти були зобов'язані письмово оформляти умови наймання. Однак, згідно його норм, робітники не мали права звільнитися раніше обумовленого договором строку та вимагати підвищення заробітної плати протягом строку договору. Цей правовий акт розкривав характер взаємовідносин між роботодавцями – власниками мануфактур, казенних заводів та працівниками, більшість з яких були кріпаками [8].

Аналогічний підхід був закріплений «Правилами про наймання робітників на фабрики, заводи та мануфактури» та «Правилами про нагляд за заводами фабричної промисловості та про взаємні відносини між фабрикантами та робочими і про збільшення числа чинів фабричної інспекції» (1886 р.), яким установлювалося, що робітники не вправі до закінчення договору вимагати яких-небудь змін у його умовах.

Неможливість зміни договору про працю з ініціативи робітника приводила до визнання дій, вчинених робітниками з метою примусити роботодавця до зміни існуючих умов праці, незаконними та, у зв'язку з цим, до покарання в кримінальному порядку. Наприклад, ст. 1791 Уложення про покарання 1845 р. розглядала випадки явної непокори фабричних і заводських людей власникові або керуючому заводом, виказані цілою артіллю чи натовпом, як повстання проти встановленої урядом влади. Одночасно передбачалася (ст. 1792) відповідальність за страйк ро-

бітників якого-небудь заводу, фабрики чи мануфактури для того, щоб примусити власників до підвищення одержуваної ними плати. І, хоча в умовах ліберальних реформ, ще до переростання одиничних страйків у масове явище, з Уложення про покарання була виключена відповідальність за непокору роботодавцеві як урядовій владі, проте вже статтею 1358-1 Уложення про покарання 1865 р. було встановлено, що, за припинення робіт на фабриці чи заводі у зв'язку зі страйком робітників з метою примусу фабрикантів і заводчиків до підвищення робітникам заробітної плати або зміни інших умов праці, підбурювачі до початку або продовження страйку підлягають ув'язненню у в'язницю на строк від 4-х до 8-ми місяців, а інші учасники страйку – ув'язненню на строк від 2-х до 4-х місяців, статтею 1358-2 було встановлено і відповідальність учасників страйку, що заподіяли шкоду або знищення майна підприємця: щодо підбурювачів – це ув'язнення у в'язницю на строк від 8-ми місяців до 1-го року і 4-х місяців, а щодо інших учасників цих дій – ув'язнення на строк від 4-х до 8-ми місяців. Особливі норми застосовувалися при визначенні відповідальності учасників страйку, які примушували інших робітників, через насильство й погрози, припинити роботу або не поновлювати її (ст. 1358-3). Підбурювачі до таких дій підлягали ув'язненню у в'язницю на строк від 8-ми місяців до 1-го року, а інші учасники – від 4-х до 8-ми місяців [9].

Підприємства (фабрика, завод) акумулювали в одному місці значну кількість людей, які піддавалися нещадному утиску з боку власників (наприклад, тривалість робочого часу у Києві наприкінці XIX ст. становила від 14-ти до 17-ти годин на добу, у виробництві інтенсивно застосовувалася дешева праця жінок, малолітніх дітей і підлітків [10, с. 233] за відсутністю нормальних засобів до існування. Така ситуація довго не могла тривати – робітники починали об'єднуватися та активно протидіяти власникові, часто демонструючи йому колективну непокору. Форми цієї протидії були різні – від подачі колективних заяв, посилення делегатів від робітників до адміністрації підприємства, влади тощо до страйку як форми активного опору.

Виникнення та зростання кількості конфліктів між робітниками та власниками цих підприємств, їх адміністрацією поступово призводило до усвідомлення владою необхідності встановлення загальної для всіх найманих працівників і роботодавців регламентації основних положень щодо найманої праці та стало поштовхом для розробки фабричного законодавства.

Таким чином, прийняття фабричного законодавства було наслідком активної страйкової боротьби робітників, спричиною нещадною експлуатацією цих осіб. Так, приміром, перший масовий організований страйк у Києві відбувся у березні 1879 р. на найчисельнішому тоді підприємстві міста – в Головних залізничних майстернях Південно-Західних залізниць. Приводом страйку стало намагання правління цих майстерень збільшити тривалість робочого часу робітників по суботах на одну годину – (до 11 годин) без відповідного збільшення при цьому заробітної плати. Спочатку 17 робітників відмовилися працювати надурочно, за що вони були негайно звільнені. Це призвело до рішучого спротиву інших робітників, які виступили проти збільшення робочого часу та незаконного звільнення їх товаришів. Після відмови у задоволенні цих вимог 2 тис. робочих оголосили страйк, для припинення якого адміністрація була вимушена відмінити свій попередній наказ та задовольнити вимоги робочих [10, с. 238-239].

На початку 1880-х рр. створилася реальна небезпека повного фінансового банкрутства скарбниці Російської імперії. Стан фінансово-валютної системи чітко відобразив загальний кризовий економічний стан країни, в цілому. Неврожаї 1880-х рр. викликали скорочення товарообігу внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Аграрна криза стала одним із найважливіших факторів, що обумовили глибокий і тривалий промисловий застій. Розвиток кризи відбувався надзвичайно нерівномірно, стрибкоподібно. З 1882 р. криза прийняла загальний характер, охопивши найважливіші галузі народного господарства країни. Застій тривав аж до 1887 року. У цей період найтяжчим випробуванням для робітників стало масове та тривале безробіття. Повним або частковим безробіттям були охоплені сотні тисяч робочих. Застій у справах був такий сильний, що багато робітників, які вже відвикли від землеробства, мали повернутися у село й узялися за соху. Погіршення становища фабрично-заводських робітників збільшувалося зниженням їх заробітної плати. Для зменшення зарплати фабриканти нерідко розплачувалися з робочими купонами, по яких строк платежу наступав через декілька місяців, при цьому робітники втрачали до 20% від свого заробітку. Зниження заробітної плати відбувалось і через інфляцію та стягнення штрафів. За підрахунками фахівців у 1880-х рр. реальна заробітна плата робітників понизилася, не менш як на 20-30% [11].

У зв'язку з кризою та погіршенням і без того важкого стану робітників та їх сімей, з початку 1880-х рр. страйки в Україні стають масовим явищем. Так, впродовж 1880-1894 рр. у Російській імперії відбулось 703 страйки та заворушення, із них 110 – в Україні [10, с. 241]. І вимоги робітників, які, в переважній більшості випадків, мали економічний характер та стосувалися розміру заробітної плати, зменшення робочого часу тощо, підприємці були вимушені частково або повністю задовольняти.

Відчуваючи серйозну загрозу стабільності влади, державного устрою, уряд був змушений піти на певні поступки робочим та встановити правила щодо регламентації загальних положень між працею та капіталом, зокрема, були прийняті законодавчі акти: «Про малолітніх, працюючих на заводах, фабриках и мануфактурах» (1882 р.); «Про нагляд за закладами фабричної промисловості та про взаємні відносини між фабрикантами та робочими і про збільшення числа чинів фабричної інспекції» (1886 р.); «Про тривалість та розподіл робочого часу у закладах фабрично-заводської промисловості» (1897 р.); «Про винагороду потерпілим унаслідок нещасних випадків робітникам та службовцям, а також і членам їх сімейств, на підприємствах фабрично-заводської, гірничої, гірничозаводської промисловості» (1903 р.); «Про введення старост на промислових підприємствах» (1903 р.) [12, с. 10-18]; Статут про промислову працю (1913 р.) [13] тощо, в яких вперше одержали законодавче закріплення норми про умови праці робітників на фабриках і заводах, зокрема, й щодо регулювання трудових спорів.

Аналіз цих актів дозволяє виділити такі позитивні риси законодавства у сфері регулювання трудових спорів: законодавче встановлення сторін індивідуального, колективного трудового спору; визначення предмета трудового спору; унормування порядку розгляду трудових спорів; введення інституту старост на промислових підприємствах; законодавче закріплення органів по вирішенню трудових спорів тощо.

При цьому, загалом, законодавством цього періоду були лише започатковані певні положення щодо регулювання праці та вирішення трудових спорів. Зазначені положення ставили власника й робітника в неоднакові умови та лише деякою незначною мірою, і часто тимчасово, поліпшували становище найманих працівників.

Висновки. Підсумовуючи вищезазначене, вважаємо, можна зробити такі висновки:

1) в Україні до середини XIX століття суспільне виробництво базувалося, головним чином, на примусовій праці кріпаків. Скасування кріпацтва створило умови для швидкого розвитку капіталізму в Україні;

2) період 60-80-х рр. XIX ст. охарактеризувався поглибленням суспільного розподілу праці, відокремленням промисловості від землеробства, посиленням концентрації промисловості та торгівлі у містах, утворенням великих індустриальних районах зі значним збільшенням у них чисельності населення та формуванням нової соціальної групи – робітників;

3) підприємства акумулювали в одному місці значну кількість людей, які, за відсутності нормальних засобів до існування, піддавалися нещадному утиску з боку власників. Така ситуація призводила до того, що робітники починали об'єднуватися та активно протидіяти власникові, часто демонструючи йому колективну непокору;

4) з початку 1880-х рр., у зв'язку з кризою, що розпочалася в економіці країни та погіршенням і без того важкого стану робітників та їх сімей, страйки в Україні стають масовим явищем;

5) у 1882-1913 рр. уряд був змушений піти на деякі поступки робочим та вперше законодавчо унормувати певні положення щодо умов праці робітників на фабриках і заводах, зокрема, й норми що врегульовували питання, пов'язані з трудовими спорами;

6) аналіз положень цих актів дозволяє виділити такі позитивні їх риси як: законодавче встановлення сторін трудового спору; визначення предмета трудового спору; унормування порядку розгляду трудових спорів; введення інституту старост на промислових підприємствах; закріплення органів по вирішенню трудових спорів тощо;

7) законодавством цього періоду були лише започатковані певні положення щодо регулювання праці та вирішення трудових спорів, які ставили власника й робітника в неоднакові умови та лише деякою мірою, часто тимчасово, поліпшували становище найманих працівників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Дашутін І. В.* Правове регулювання судового захисту трудових прав громадян : автореф. дис. ...канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» / І. В. Дашутін. – Харків, 2008. – 19 с.

2. *Швець Н. М.* Право на страйк та механізм його реалізації : автореф. дис. ...канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» / Н. М. Швець. – Харків, 2008. – 22 с.

3. Словник іншомовних слів : 23 000 слів та термінологічних словосполучень / [уклад. Л.О. Пустовіт та ін.]. – К. : Довіра, 2000. – 1018 с.

4. Енѐ Р. Сабо. Революция машин / Енѐ Р. Сабо. – Будапешт : Корвина, 1979. – 160 с.
5. Кріпак. Кріпацтво. Кріпосне право / В. Д. Гончаренко. І. К. Омельченко // Юридична енциклопедія. Т. 3 : К – М / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Українська енциклопедія, 2001. – Т. 3. – С. 418 – 420.
6. Работные люди // Большая советская энциклопедия / Гл. ред. А. М. Прохоров. – [3-е изд.]. – М. : Советская энциклопедия, 1975. – Т. 21. – С. 303.
7. Украинская советская социалистическая республика : энциклопедический справочник / Гл. редкол. : Кудрицкий А. В. (отв. ред.) и др. – К. : Гл. ред. УСЭ, 1987. – 516 с.
8. Катувський Е.Д., Меньшикова О.И. Коллективно-договорное регулирование социально-трудовых отношений в России: эволюция, критерии оценки [Электронный ресурс] / Е. Д. Катувський, О. И. Меньшикова. – Режим доступу : <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2008/8/Katulskiy&Menshikova> : [Информационный гуманитарный портал «Знание. Понимание. Умение», 2008. – № 8. – Экономика и право].
9. Сафонов В. А. Разрешение коллективных трудовых споров в России : исторический обзор. [Электронный ресурс] / В. А. Сафонов. – Режим доступу : <http://student.km.ru>
10. История Киева : Киев периода позднего феодализма и капитализма / Отв. ред. В. Г. Сарбей. – К. : Наукова думка, 1984. – Т. 2. – 464 с.
11. Куприянова Л. В. «Рабочий вопрос» в России во второй половине XIX – начале XX вв. [Электронный ресурс] / Л. В. Куприянова. – Режим доступу : <http://www.hist.msu.ru/Labour/Article/Kupriyanova.htm>
12. Богдан В. И. Становление и развитие фабричного законодательства Российской Империи в конце XIX – начале XX века : историко-юридическое исследование : автореферат дис. на соискание ученой степени к.ю.н. : спец. : 12.00.01. «Теория и история права и государства; история правовых учений» / В. И. Богдан. – М., 2002. – 23 с.
13. Устав о промышленном труде [Электронный ресурс] / Режим доступу до документу : <http://www.hist.msu.ru/Labour/Law/ustav.htm>

Дараганова Н.В. Историко-правовий аналіз виникнення трудових спорів в Україні
Автором проведено історико-правовий аналіз виникнення трудових спорів в Україні. Встановлено, що цей процес був пов'язаний з формуванням нової соціальної групи – робітників, які, за відсутності нормальних засобів до існування, піддавалися нещадному утиску з боку власників.
Ключові слова: трудове право, трудові спори.

Дараганова Н.В. Историко-правовой анализ возникновения трудовых споров в Украине
Автором проведен историко-правовой анализ возникновения трудовых споров в Украине. Установлено, что этот процесс был связан с формированием новой социальной группы – рабочих, которые, не имея нормальных средств к существованию, подвергались нещадному притеснению со стороны собственников.
Ключевые слова: трудовое право, трудовые споры.

Daraganova N.V. Historical and legal analyses of beginning of labor disputes in Ukraine
The author investigated historical and legal analyses of beginning of labor disputes. The author set that this process was related to forming of new class – workers, which, not having the normal living, was exposed to merciless oppression from the side of owners.
Key words: labor law, labor disputes.

Стаття надійшла до редакції 05.05.2011.